

ТРЕТІЙ ЛАТЕРАНСЬКИЙ СОБОР І КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВА ЦЕРКВИ В XII СТОЛІТТІ

THE THIRD LATERAN COUNCIL AND CANON LAW: EVOLUTION OF CHURCH LEGISLATION AND LAW IN THE 12TH CENTURY

Санжаров В.А., к.і.н.,

старший викладач кафедри теоретико-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Санжарова Г.Ф., старший викладач кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства

Київський університет імені Бориса Грінченка

Мацелик М.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри теоретико-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Стаття присвячена дослідженню законодавчого доробку Третього Латеранського Собору (одинадцятого Вселенського за визнанням католицької церкви), сутності прийнятих постанов, сучасних підходів до вивчення особливостей створення, оприлюднення і використання соборного законодавства. Констатовано, що авторитет і поширення папських соборів XII століття залишаються недостатньо дослідженими. Відзначено, що Третій Латеранський собор 1179 р. папи Олександра III єдиний з трьох так званих «загальних» соборів, що відбулися на Латерані в XII ст., який можна вважати відповідним назві «Вселенський». Можна стверджувати, що Собор мав три головні цілі: покласти край розколу та представити подання Олександру III імперських єпископів, прийняти закони з питань реформи та обговорити протидію ересям. Відзначено, що папа Олександр III і його курія мали на меті, щоб соборні канони забезпечили сукупність загальноприйнятих статутів для управління Церквою. Здається розумним приписати Олександру намір створити «широкий універсальний закон». Звернуто увагу, що соборні канони 1179 р. повторюють матеріал канонів 1139 р. (Другий Латеранський собор, що відбувся за папи Іннокентія II) тільки в тих випадках, коли ці канони не були присутні в «Декреті» Граціана. Цей факт, здається, вказує на усвідомлений вибір зберегти матеріали більш раннього собору в рамках правової культури, яка вже прийняла Граціана як основний, але не вичерпний текст.

Автори вважають безперечним, що Третій Латеранський Собор значно підвищив юридичну та судову роль папства в Церкві та християнському суспільстві загалом. Зроблено висновок, що соборні канони відігравали таку ж значну роль, як і декреталії, в правових збірниках, у папському управлінні Латинською Церквою та в «ius novum» протягом періоду його формування наприкінці XII століття.

Ключові слова: канонічне право, декретальне право, соборні конституції, Третій Латеранський Собор, XII століття.

The article is devoted to the study of the legislation of the Third Lateran Council (the eleventh Ecumenical Council, as recognized by the Catholic Church), the essence of the adopted resolutions, modern approaches to the study of the peculiarities of the creation, promulgation and use of council legislation. It has been established that the authority and spread of papal councils of the 12th century remain insufficiently researched. It is noted that the Third Lateran Council of 1179 of Pope Alexander III is the only one of the three so-called 'general' councils held at the Lateran in the 12th century, which can be considered appropriate for the name 'Ecumenical'. It can be argued that the Council had three main goals: to put an end to the schism and to present the submissions of the imperial bishops to Alexander III, to pass reform laws and to discuss the opposition to heresies.

It was noted that Pope Alexander III and his curia aimed for the council canons to provide a set of universally accepted statutes for governing the Church. It seems reasonable to attribute Alexander's intention to create a 'broad universal law'. It is noted that the council canons of 1179 repeat the material of the canons of 1139 (the Second Lateran Council held under Pope Innocent II) only in those cases when these canons were not present in Gratian's "Decretum". This fact seems to indicate a conscious choice to preserve the materials of the earlier council within a legal culture that had already accepted Gratian as a primary but not exhaustive text.

The authors consider it indisputable that the Third Lateran Council significantly increased the juridical and judicial role of the papacy in the Church and Christian society in general. It is concluded that the canons of the Council played as significant a role as the decretals in the legal collections, in the papal administration of the Latin Church and in the 'ius novum' during the period of its formation at the end of the twelfth century.

Key words: Canon Law, Decretal Law, Council Constitutions, Third Lateran Council, 12th Century.

Актуальність. Імператор Священної Римської імперії Фрідріх I (1122–1155–1190), який вважав, що отримав королівство та імперію «від одного Бога та через обрання князів», заради своїх італійських завойовницьких планів підтримував церковний розкол в Римі за допомогою трьох послідовних антипап Віктора IV (1159–1164), Пасхалія III (1164–1168), Калікста III (1168–1178). Фрідріх Гогенштауфен (Барбароса) спробував встановити імперський контроль над містами Північної Італії та Римом, але зазнав низки невдач і поразок та був змушений визнати Олександра III (1159–1181) єдиним законним папою (Венеціанський мир 1177 р.) і піти з Італії. Папа Олександр III успішно подолав небезпеки протистояння з імператором [1, с. 116–133; 2, с. 99–126]. Таким чином Третій Латеранський Собор зібрався після чергового 18-річного церковного розколу (з 22 років понтифікату Олександра III) та папсько-імперських суперечок [1, с. 210–226]. Договір в Ананьї мав бути певним чином оголошений; усі звіти свідчать про те, що святкування відновлення християнської єдності було

основним мотиваційним фактором для Собору. Він завершував величне «століття загальних Соборів», правничого Ренесансу і утвердження канонічного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку декретального та соборного законодавства, зокрема юридичному складнику діяльності папи Олександра III (1159–1181) і аналізу конституцій (постанов) III Латеранського Собору 1179 р., присвячені дослідження таких істориків права, як Вальтер Гольцманн (Holtzmann), Стефан Каттнер (Kuttner), Чарльз Дагген (Duggan), Крістофер Брук (Brooke), Кеннет Пеннінгтон (Pennington), Енн Дж. Дагген (Duggan), Пітер Ландау (Landau), Мері Чейні (Cheney), Ута-Ренате Блюменталь (Blumenthal), Роберт Сомервіль (Somerville) [3, с. 318–366; 4, с. 50–51; 5, с. 1–10]. Даніка Самерлін розглядає проблему виникнення законодавства III Латеранського Собору в контексті комплексу соборних ідей XII століття, порівнює його з папськими декреталіями Олександра III; аналізує вплив соборних канонів на правову культуру та церковний уряд

другої половини XII століття; вивчає «механізми оприлюднення» і особливості «рецепції» соборних постанов [5; 6, с. 112–131]. Дослідниця вважає передчасним висновок про відмінність перших трьох Латеранських Соборів (як законотворчих, Вселенських) від решти папських соборів того ж часу (як судових). На її думку, стверджувати, що лише собори 1123, 1139 та 1179 років були законодавчими соборами, означає нав'язувати XII століттю ідею, якої не існувало [5; с. 40, п. 167–168]. Останнім часом вітчизняні науковці починають звертати увагу на правничу проблематику церковних Соборів [4; 7, с. 42–46; 8, с. 47–56], але законодавство саме III Латеранського Собору викладено досить скупо і схематично [4, с. 53].

Мета статті полягає в дослідженні законодавчого наповнення в діяльності Третього Латеранського Собору (одинадцятого Вселенського за визнанням католицької церкви), сутності прийнятих постанов, сучасних підходів до вивчення особливостей створення, оприлюднення і використання соборного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1178 р. папа Олександр III [9] почав розсилати листи-запрошення «Quoniam in agro» прелатам християнського світу «прибути до Риму в першу неділю наступаючого Великого посту», що виправити зловживання та запровадити статуту «за стародавнім звичаєм» (збереглися лише листи в церковні провінції Пізи, Тура, Буржа та Угорщину). Джерела свідчать про те, що підготовка до Собору почалася щонайменше за дев'ять місяців до його відкриття в березні 1179 р. Оповіді про Собор обмежені, і навіть у збережених джерелах окремі деталі суттєво відрізняються. Зберігся «Ordo Romanus», що регламентував проведення Собору: передбачалися літургійні аспекти процедури та три урочисті сесії, що завершались опублікуванням соборних конституцій (декретів). Точні дати проведення сесій у різних авторів відрізняються. Р. Форвіль датував сесії 5, 14 і 19 або 22 березня [1, с. 136; 5, с. 16–17, п. 30–33]. Не співпадають уявлення учасників про кількість присутніх на Соборі. Аннали на північ від Альп припускають присутність до 900 єпископів; більш ймовірно, що число було близько 300; неповний звіт про присутніх єпископів перераховує 289 осіб. Були присутні представники принаймні 62 абатств. Священнослужителі прибули до Риму навіть з Англії та Латинського Сходу [1, с. 387–390; 10, т. 22, с. 213–217, 239–240, 458–468; 5, с. 135–136, п. 35–39]. Копії Латеранських конституцій збереглися у місцевих архівах і хроніках і складають основну частину письмових актів Собору.

Перша соборна постанова «Licet de vitanda» була прямою відповіддю на події розколу, стосувалася виборів папи: «достатньо чіткі» попередні декреталії були доповнені «за згодою Святого Собору» важливим уточненням, якщо кардинали не можуть досягти повної одностайності щодо призначення наступника суверенного Понтифіка, а третина з них відмовляється домовитися з двома іншими, Римським Понтифіком повинен вважатися той, який був обраний і прийнятий двома третинами голосів [1, с. 210]. На інших церковних виборах повинні переважати думка більшості і головуючого (кан. 16) [1, с. 218]. Собор суворо регламентував умови доступу до церковних чинів і посад. Вимоги для призначення: єпископом – вік не менше 30 років, народження у законному шлюбі, схвальні моральні якості та визнана освіченість; деканом, архідіяконом, парафіяльним священником – 25 років і священниче висвячення; контроль покладався на єпископа і капітул (кан. 3) [1, с. 211–212]. Висвячений диякон або священник повинен отримати гідне і достатнє для прожиття утримання (кан. 5) [1, с. 212]. Заборонялося об'єднання кількох парафіяльних церков; нерезиденти могли бути позбавлені своїх бенефіцій, а той, хто їх заснував (патрон), – права надавати їх у майбутньому (кан. 13, 14) [1, с. 217]. Було визначено, що жодна церковна посада, бенефіцій чи

церква не можуть бути призначені або обіцяні нікому, доки вони не стануть вакантними; церковні пребенди чи посади протягом шести місяців після звільнення (вакансії) повинні бути передані особам, здатним з гідністю ними керувати; якщо капітул перевищив цей термін, право призначення переходить до єпископа і навпаки (кан. 8) [1, с. 214]. Собор засудив прояви симонії і зазначив, що жодного податку не слід накладати на інтронізацію єпископів і абатів; встановлення церковних осіб; поховання померлих; благословення подружніх пар чи інші таїнства; єпископи, абати та інші прелати повинні утримуватися від встановлення нових податкових квот і збільшення старих (кан. 7) [1, с. 213–214]. Нікого не повинні приймати в ценці за гроші; монахи не повинні мати заощаджень, мають жити ізольовано в місцях чи церквах, яким вони служать (кан. 10) [1, с. 215–216]. Собор заборонив наступні поширені практики: 1) втрата церковного майна через передачу або заповідання стороннім особам; 2) в деяких регіонах чоловіки, які називаються деканами, встановлюються за гроші і за певну суму грошей здійснюють єпископську юрисдикцію (кан. 15) [1, с. 218].

Нарешті окрема конституція була присвячена зловживанням під час єпископських діоцезальних візитацій та збору прокурацій. Собор постановив, що свита архієпископа під час інспекційної поїздки по своєму діоцезу не повинна перевищувати 40–50 осіб, кардинала – 20–25, єпископа – 20–30, архідіякона – 5–7, а деканам доведеться задовольнятися двома. Перелік заборон чітко показує проблемні місця в відвідуванні прелатами своїх підлеглих: 1) нехай вони не тягнуть за собою мисливських собак або птахів; 2) нехай їхні потяги покажуть, що вони прагнуть «не своїх власних інтересів, а інтересів Ісуса Христа»; 3) нехай вони не просять пишного бенкету, а отримують із вдячністю те, що їм чесно подадуть відповідно до обставин; 4) нехай вони не обтяжують своїх підлеглих податками, а архідіякони і декани взагалі не стягують жодного податку зі священників і кліриків; 5) нехай кількість коней буде помірною (кан. 4) [1, с. 212]. Соборна постанова засудила практику накопичення бенефіцій, особливо пов'язаних з «опікою над душами» («cum cura»). Перелік світських зловживань: деякі миряни набралися такої зухвалості, що, зневажаючи владу єпископів, призначають у церквах кліриків або звільняють їх за власним бажанням; вони часто розподіляють нерухоме та інше церковне майно, як вважають за потрібне; вони не вагаючись обтяжують церкви та їхніх людей податками; деякі з них примушують священнослужителів, навіть єпископів, поставити перед їхнім судом; вони утримують церковну десятину і намагаються передавати її іншим мирянам. Як світські та і церковні особи, що сприяли цим злочинним діям підлягали певним покаранням, визначеним соборною постановою (кан. 14) [1, с. 217].

Собор засудив поведінку духовно-рицарських та чернечих орденів (тамплієрів, госпітальєрів та інших), які перевищували зміст привілеїв, наданих їм Апостольським Престолом, підриваючи сталий порядок і авторитет «ординарія» (єпископа): 1) вони приймали в свої братства і допускали на збори відлучених від церкви і осіб, яким було заборонено прийняття таїнств і християнське поховання; 2) вони проводили служби в заборонених місцях; 3) вони призначали або звільняли служителів своїх церков без згоди єпископів; 4) вони отримували церкви та десятину від мирян без єпископського дозволу. Собор постановив, що єпископ повинен здійснювати юрисдикцію над монахами так само, як і над всіма іншими в своєму діоцезі (кан. 9) [1, с. 214–215].

Собор визначав чіткі правила подачі апеляцій (кан. 6) [1, с. 213]. Священнослужителям заборонялось виступати перед світськими судами, якщо тільки вони не повинні захищати власні справи, справи своєї церкви, або людей, гідних жалю і недієдатних. Жоден клірик не повинен

був брати на себе виконання суддівських функцій від імені князя: він мав бути відсторонений від церковного служіння через нехтування своїми обов'язками, і тоді міг продовжувати догоджати сильним світу (кан. 12) [1, с. 216–217]. Різно засуджувались конкубінат, гріх Содому та часте відвідування священнослужителями жіночих монастирів без поважної причини (кан. 11) [1, с. 216]. Князям і магістрам заборонялось будь-яке оподаткування церков, якщо тільки не існувала суспільна необхідність щодо «загального блага», про яку були покликані судити єпископ і духовенство (кан. 19) [1, с. 219–220]. Собор засудив злочин лихварства і постановив, що відомі лихварі не можуть бути допущені до таїнства вітваря; якщо вони помруть у цьому гріху, то не отримають християнського поховання; було заборонено приймати їхні приношення (кан. 25) [1, с. 221–222]. Третій Латеранський Собор поновив важливі декрети 1139 року (кан. 14, 11, 12) [1, с. 191, 190] щодо засудження рицарських змагань і турнірів і відмови в християнському похованні загиблих (кан. 20) [1, с. 220], термінів, проголошення та непорушного дотримання перемир'я та Божого миру (кан. 21, 22) [1, с. 220–221].

Собор визначив, що у кожній кафедральній церкві вчителю, відповідальному за безкоштовне навчання священнослужителів цієї церкви та бідних школярів повинен бути призначений достатній прибуток: таким чином, на думку законодавців, вчитель буде позбавлений життєвих потреб, а учням буде відкрито шлях до вивчення наук. Встанов-

лювалася безоплатність освіти та присвоєння ступенів; ніхто не міг відмовити в праві викладати будь-кому, хто компетентний це робити (кан. 18) [1, с. 219]. Таким чином, Собор заклав на загальному рівні основи освітнього законодавства як для університетів у стадії становлення, так і для найскромніших класів при церквах.

Канони Третього Латеранського Собору повністю увійшли до офіційного зібрання папських постанов «Декреталії Григорія IX», складеного каноністом Раймоном Пеньяфортом і оприлюдненого папською буллою у 1234 р. [11, с. 421–423; 12].

Висновки. Основні висновки можна сформулювати наступним чином: 1) Третій Латеранський собор 1179 р. папи Олександра III єдиний з трьох так званих «загальних» соборів, що відбулися на Латерані в XII ст., який можна вважати відповідним назві «Вселенський»; 2) собор мав три цілі: покласти край розколу та представити подання Олександрові імперських єпископів, прийняти закони з питань реформи та обговорити протидію ересям; 3) Третій Латеранський Собор значно підвищив юридичну та судову роль папства в Церкві та християнському суспільстві загалом; 4) соборні канони відігравали таку ж значну роль, як і декреталії, в правових збірниках, у папському управлінні Латинської Церкви та в «іус повит» протягом періоду його формування наприкінці XII століття. 6) авторитет і поширення папських соборів XII століття залишаються недостатньо дослідженими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Foreville R. Latran I, II, III et Latran IV. Paris: Ed. de l'Orante, 1965. 445 p.
2. Johrendt J. The empire and the schism. *Alexander III (1159–81): The Art of Survival* / eds. P.D. Clarke, A.J. Duggan. Aldershot, 2012. P. 99–126.
3. Duggan A.J. Conciliar Law 1123–1215: The Legislation of the Four Lateran Councils. *The history of medieval canon law in the classical period, 1140–1234* [ed. W. Hartmann, K. Pennington]. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 318–366.
4. Павлюх О.А., Санжаров В.А., Бінюк Н.М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54. http://lsej.org.ua/4_2022/10.pdf.
5. Summerlin D. The Canons of the Third Lateran Council of 1179: Their Origins and Reception. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. xxiii, 306 p.
6. Summerlin D. The reception and authority of conciliar canons in the later-twelfth century: Alexander III's 1179 Lateran canons in context. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 2014. Bd. 100. S. 112–131.
7. Санжаров В.А., Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. http://www.lsej.org.ua/6_2022/8.pdf.
8. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. Внесок В'єнського Собору 1311–12 років у розвиток середньовічного канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 2 (9). С. 47–56.
9. Duggan A.J. Alexander ille meus: the papacy of Alexander III. *Alexander III (1159–81): The Art of Survival* / eds. P.D. Clarke, A.J. Duggan. Aldershot, 2012. P. 13–49.
10. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* / ed. G. Mansi et al. Venice, 1778. T. 22 (1166–1225). 638 p.
11. Санжаров В.А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423. http://lsej.org.ua/6_2017/123.pdf.
12. Санжаров В.А. Декреталії Григорія IX. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX_\(дата_звернення:_29.10.2023\)](https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX_(дата_звернення:_29.10.2023)).